

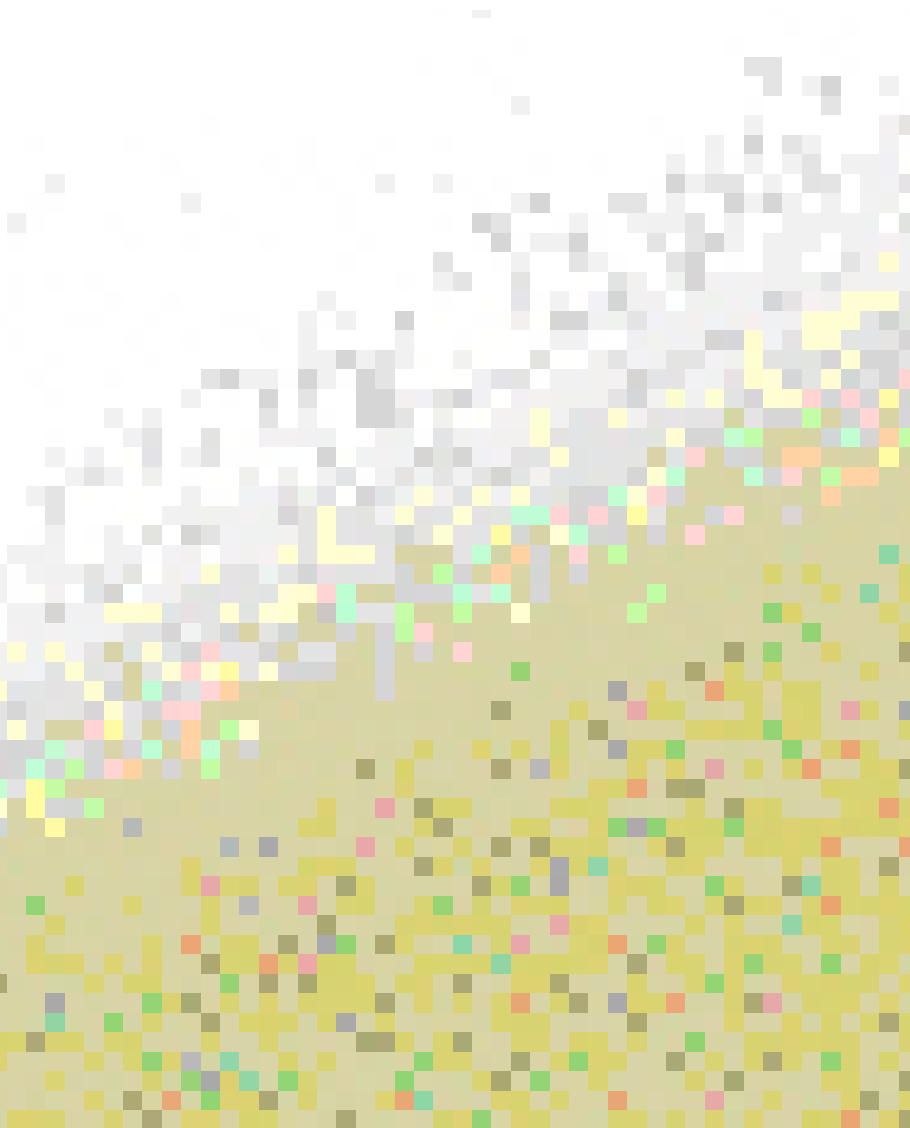
DEMOKRATIYA

məqalələri

8

*Azad
mətbuatın
rolu*

Con V. Conson

DEMOKRATIYA

məqalələri

«İnsanlar zamanın mübarizə ilə bağlı neçə-neçə
arzunu püş etdiyini başa düşəndə belə bir qənaətə
gəlirlər ki, ən gözəl arzulara çatmağın ən yaxşı yolu azad
ideya mübadiləsidir; həqiqəti sınağa qoymağın ən yaxşı üsulu isə
rəqabətə özünü döğrultmüş fikrin hakimliyi təkdir...»

Bu, bütün hallarda bizim Konstitusiyamızın
məzəniyyətini təşkil edir. Bu bir təcrübədir,
elə həyatın özü də təcrübədir»

Ali Məhkəmənin üzvü

Oliver Vəndel Holms,

1919-cu il

İcraçı redaktor: Corc Klak / **Redaktor:** Melvin Urofski

Baş redaktor: Pol Malamud / **Bədii tərtibatçı:** Tadeuş Miksinski

«İnam» Plüralizm Mərkəzində tərcümə olunub. www.inamcfp.org

Tərcüməçi: Cahan Əliyeva / **Redaktor:** Vahid Qazi / **Korrektor:** Kəmalə Cəfərova

MÜƏLLİF HAQQINDA:

Con Y. Conson 1988-ci ildən Simali Ayova Universitetinin tarix fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışır. Conson «The Struggle for Student Rights: Tinker v. Des Moines and the 1960s» (1997), «Insuring Against Disaster: The Nuclear Industry on Trial» (1986), və «American Legal Culture, 1908–1940» (1981) kitablarının müəllifidir. Hazırda o, Amerikada özəl həyatın məlumat tozunulmazlığından bəhs edən kitab üzərində işləyir.

Həqiqətən demokratik sayılan cəmiyyətdə qəzet, kitab, məcmuə, televiziya, ya da ən son nailiyyət olan İnternet kimi bütün media vasitələrində öz fikirlərini nəşr formasında ifadə etməyin yüksək səviyyədə müdafiə normaları olmalıdır. İki yüz illik bir dövrü əhatə edən Amerika təcrübəsi bir dövlətin özünü ifadə azadlığını təmin etmək üçün necə köklü qanunlar yaratmağa can atdığından ən parlaq nümunəsini təklif edir. Təbii ki, bu təcrübə Birləşmiş Ştatların öz mədəniyyəti və tarixinə xas bir təcrübədir, amma onun nəzərdə tutduğu ümumi prinsiplər digər demokratik cəmiyyətlərdə də geniş şəkildə öz tətbiqini tapıb.

ABŞ dövlət sisteminin bel sütünə sayılan Konstitusiyaya 1791-ci ildə fərdi hüquqları qorumaq üçün Hüquqlar Haqqında Bill adlanan 10 əlavə salınmasaydı, 13 ştat onu ratifikasiya etməyəcəkdi. Təsədüfi deyil ki, mətbuatda özünüifadə azadlığı haqqında müddəa elə 1-ci Əlavəyə daxil edilib. Orada deyilir: *«Konqres... söz və mətbuat azadlığını məhdudlaşdıran heç bir qanun qəbul etməməlidir»*.

ABŞ Konstitusiyası və Hüquqlar Haqqında Billin müəllifləri olan Quru-cu Atalara görə, çap olunmuş səhifə – ümumiyyətlə, qəzetlər və broşuralar çap mediası hesab olunurdu və 1-ci Əlavədəki «mətbuat» sözü də məhz bu mənada işlənmişdir. Amerika tarixi boyu söz və mətbuat azadlığına həmişə – həm ictimai şüurda, həm də mətbuatda öz fikrini ifadə ilə bağlı məsələlər barədə qərar çıxarmalı olan məhkəmə hakimlərinin şüurunda onun 1-ci Əlavədəki mənasına uyğun münasibət bəslənilib.

Birləşmiş Ştatlarda azad mətbuatın daim inkişafda olan mürəkkəb rolunu qiymətləndirməyin ən yaxşı üsulu belə ki Amerika məhkəmələrinin çıxardığı qərarlara nəzər salmaqdır. Konstitusiyada 1-ci Əlavə azad mətbuatın fəaliyyətinə kifayət qədər zəmanət versə də, bu konsepsiyanın praktikada nə anlam daşdığını məhz ABŞ məhkəmə sistemi dəqiq müəyyən etmişdir. Məhz məhkəmələr bu ideyanı 18-ci yüzilliyin Britaniya ümumi hüququnda olduğundan da geniş anlamda götürərək ona geniş hüquqi məna vermişlər.

Zenger məhkəməsi və mətbuatda qiyamçı böhtan

1734-cü ildə nyu-yorklu qəzet nəşri Con Peter Zengerin məhkəməsi Şimali Amerkiadakı ingilis koloniyalarında mətbuat azadlığının bugünkü kimi başa düşülmədiyini göstərən nümunələrdən biridir. Nyu-Yorkun kolonial hakimiyyəti Zengeri yerli qubernatoru kobud şəkildə tənqid edən bir məqaləni çap etdiyinə görə qiyamçı böhtanda suçlayaraq həbs etmişdi. Hüquq lüğətində «böhtan» «kimisə ictimai nifrət, utanc... biabırçılıq və istehza hədəfinə çevirmək tendensiya-

də əks etdirən yazılı

informasiya kimi izah olunurdu. Digər şeylərlə yanaşı, Zengerin qəzeti iddia edirdi ki, qubernator məhkəmələri qanunverici orqanın razılığı olmadan təyin edib və koloniya üzvlərinin andlılar məhkəməsi tərəfindən mühakimə olunmaq hüququnu tapdalayıb. Zenger bu cür ittihamlar dərc etdiyini danmırdı. O deyirdi ki, onun dövlət rəsmisini tənqid etmək – hətta bu tənqid həmin rəsmi nümayəndəni istehza obyektinə çevirsə belə – hüququ var sadəcə, tənqid həqiqəti əks etdirməlidir. Özünün qanun qüvvəli qərarıyla məhkəmə Zengərə bəraət qazandırdı və belə bir prinsipin formalaşmasına kömək etdi ki, həqiqət böhtan atmaqda ittiham olunmaya qarşı əsl müdafiədir. Lakin məhkəmənin bu qərarı 18-ci yüzilliyin tanınmış hüquqşünaslarından olan Uilyam Blekstounun formalaşdırdığı «zərərli şeyin» dərcinin cəzalandırılma bilən cinayət olması kimi İngiltərə hüquq prinsipini dəyişdirmədi.

Fransa inqilabı radikalizminin Atlantik okeanının bu tayına da gəlib çıxma biləcəyindən ehtiyatlanan ABŞ Konqresindəki çoxluq 1798-ci ildə «Qiyama təhrik haqqında» qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, dövlət əleyhinə «& saxta, rüsvayçı və zərərli yazı yazmaq, çap etmək, yaymaq və yaxud dərc etmək» cinayət hesab olu-

nurdu. Həmin qanuna əsasən onlarca insan və qəzet asanlıqla məhkəməyə cəlb edildi. Onlardan biri nəşir Ceyms Tomson Kallender 1800-cü ildə prezident Con Adams haqqında «əli qana batmış ağbaş təhriki» ifadəsi dərc etdiyinə görə böhtan atmaqda suçlandırılaraq mühakimə olunmuşdu. Qeyri-populyar adam olan Kallender siyasi söyüşlərin hətta bəzən bundan da qatı rəng aldığı həmin günlərdə təhqirçi hesab olundu və ona bir neçə il iş kəsildi.

1801-ci ildə Tomas Cefferson prezident seçildikdən sonra Kallenderi əfv etdi.

Böhtan 19-cu yüzillikdə

19-cu yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq böhtan təcridcən cinayət hüququ subyekti olmaqdan çıxaraq daha çox mülki məsələyə çevrildi. Yəni hakimiyyətdə olanları tənqid edən müəllifləri artıq dövlətin əvəzinə məşhur adamlar özləri məhkəməyə cəlb etməyə başladı; bunun üçün onlar öz hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə məhkəmələrdə müvafiq yerlər institutlaşdırdılar. Bu səbəbdən 20-ci əsrin əvvəllərindəki milli dövlətə münasibətdə fərdi hüquqlarla bağlı yalnız bir necə məhkəmə istintaqı olmuşdur. 19-cu əsrdə və 20-ci əsrin əvvəllərində keçirilən ən mühüm məhkəmə işlərinin heç biri özünüifadə azadlığı məsələsiylə bağlı olmamışdır; onlar ştatlarla federal hökumət arasındakı səlahiyyətlərin aydınlaşdırılması və dövlətin biznes sahələrini tənzimləmə cəhdləri ilə əlaqədar məhkəmə prosesləri olmuşdur. Lokalizmə üstünlük verən güclü amerikan ənənəsi o dövrlərdə milli hökumətlə fərdlər arasındakı birbaşa toqquşmaları minimuma endirməyə meyl göstərmişdir.

1833-cü ildə ABŞ Ali Məhkəməsi – ölkənin ən yüksək məhkəməsi qərar çıxardı ki, Hüquqlar Haqqında Billdə yalnız milli hökumətin fərdi hüquqlara müdaxilə etməsi yasaqlanıb, ştatlara isə bu cür məhdudiyyət qoyulmayıb. Bu prinsip 20-ci yüzilliyə qədər ştatların yazılı mətbuata senzura tətbiq etməsinə imkan verdi. Bu səbəbdən 1-ci Əlavənin mətbuat azadlığına bəlağətli bir dillə zəmanət verməsinə baxmayaraq, Amerika tarixinin əksər dövrlərində ölkə məhkəmələri dövləti tənqid etməyə cəsarət göstərmiş insanları

buna müvafiq müdafiə ilə təmin etməmişdir. 1833-cü il qərarından sonra təxminən I Dünya müharibəsinə qədər özünüifadə azadlığı ilə bağlı yalnız bir neçə məhkəmə işinə Ali Məhkəmədə baxılmışdır. Lakin siyasi azadlığın mədəni ənənəsi və çoxtiraclı qəzet və curnalların sayının artması müəllifləri və karikaturaçıları bu dövrdə mətbuat azadlığı ilə bağlı

məhdudiyyətlərə qarşı çıxmağa cəsarətləndirdi. Hətta prezident Avraam Linkolnün özü belə karikaturaçıların ciddi tənqid hədəfinə çevrildi. Onların başqa bir hədəfi isə əsrin əvvəllərində populyar siyasətçi olan Uilyam Cenninqs Brayan idi.

Beləliklə, 20-ci əsrin əvvəllərində dedi-qoduçu curnalistlər və yazarlar ölkə miqyasında yayılan, çox populyar və çox oxunan curnallardan öz platformaları kimi istifadə edərək biznes və siyasi dairələrdəki korrupsiyanı ifşa edən yazılar dərc etməyə başladılar. Bu ifşa kampaniyası əhəmiyyətli siyasi və tənzimləyici dəyişikliklərə təkan verdi, 20-ci yüzillikdə güdrətli siyasi gücə malik müttərrəqi hərəkatın yaradılmasına kömək etdi və bir neçə onillikdən sonra mətbuat azadlığının genişlənməsinə imkan verən mühiti formalaşdırdı.

Müharibə dövründə azad mətbuat

1917-ci ildə, təxminən ABŞ-ın I Dünya müharibəsinə qatıldığı ərafədə Konqres müdafiə məsələlərinə dair məlumatların qeyri-qanuni yolla toplanılması, əldə edilməsi və yayılmasına görə cəza nəzərdə tutan «Casusluq haqqında» qanun qəbul etdi. Bir il sonra həmin qanuna «Qiyama təhrik haqqında» 1918-ci il qanunu kimi tanınan dəyişikliklər edildi. Həmin qanun Amerikanın düşmənlərinin xeyrinə ola biləcək fikirlərin yayılmasına görə cəza nəzərdə tuturdu. Bu qanun əsasında aparılan məhkəmə təqibləri ABŞ Ali Məhkəməsinin 1-ci Əlavənin söz və mətbuat azadlığı ilə bağlı müddəalarına dair bir sıra qərarlar çıxarmasına səbəb oldu. 1919-cu ildə çıxarılan qərarların ən məşhuru Yakob Abrams adlı şəxsin işi ilə bağlı idi. Abrams «Qiyama təhrik haqqında» qanunu pozmaqda ittiham olunurdu, çünki o, ABŞ hökumətini və prezident Vilsonu

bolşevik inqilabını boğmaq üçün rus çarına hərbi yardım göstərdiyinə görə tənqid edən iki vərəqə nəşr etmiş və yaymışdı. Rus və yəhudi dillərində yazılmış bu vərəqələr yalnız Nyu-Yorkun kiçik bir hissəsində yayılmışdı. Bundan əlavə, Abramsın tənqidində Amerikanın Almaniyaya qarşı müharibəyə başlaması ilə əlaqədar nəzərə çarpmayan eyham da var idi. Buna baxmayaraq Ali Məhkəmə Abramsa qarşı ittihamı müdafiə etdi. Məhkəmə üzvlərinin

əksəriyyətinin rəyi belə oldu ki, Abramsın hərəkətində vətəndaş sülhünə qarşı «aşkar və birbaşa təhlükə» mövcuddur və o, dövlət tərəfindən cəzalandırılmalıdır.

«Aşkar və birbaşa təhlükə» ifadəsi ilk dəfə I Dünya müharibəsi dövründə özünüifadə azadlığı ilə bağlı bir il əvvəl keçirilən başqa bir məhkəmə iclasında hakim Oliver Uendel Holms tərəfindən dilə gətirilmişdi. Lakin Abramsın işi ilə əlaqədar məhkəmə iclasında hakim Holms özü əksəriyyətin qərarına qarşı çıxmış və bildirmişdi ki, məhkəmə üzvləri onun «aşkar və birbaşa təhlükə» prinsipindən yanlış istifadə edirlər və onun fikrincə, cəmiyyət «heç kimin tanımadığı bir adamın yaydığı cəfəng bir vərəqəyə» görə də bir ciddi qorxu hissi keçirmir.

Hökuməti tənqid edən şifahi, yazılı və simvolik ifadələrin Konstitusiyaya uyğunluğunu şərh etməli olan ABŞ məhkəmələri son 80 ildə «aşkar və birbaşa təhlükə» prinsipindən dəfələrlə istifadə etmişlər. Bəzi hüquq alimlərinin fikrincə, bu prinsip o qədər elastikləşib ki, onun dili total senzuradan tutmuş tam ifadə azadlığına qədər hər bir ictimai siyasət mövqeyinə uyğun gəlir.

I Dünya müharibəsi dövrünün özünüifadə azadlığı ilə bağlı məhkəmə işləri 1-ci Əlavənin söz və mətbuat azadlığı ilə bağlı müddəaları arasındakı əlaqənin çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. ABŞ Ali Məhkəməsi heç bir zaman «söz» və «mətbuat» ifadələrini aydın şəkildə ayırd etməyib, çünki onlar hər bir məhkəmə işinin aktlarında birgə mövcud olub. Məsələn, Abrams öz ideyalarını azad şəkildə, çap olunmuş vərəqə vasitəsilə ifadə edə bilmək hüququna malik olduğunu iddia edir, buna görə də öz

bəyanatının 1-ci Əlavənin həm söz və həm də mətbuat azadlığı haqqındakı müddəalarına əsasən müdafiə olunmasına çalışırdı. Bir qayda olaraq məhkəmələr öz fikirlərini qəzetlərdə və yaxud digər media vasitələrində ifadə edənləri öz ideyalarını ictimai yerlərdə şifahi şəkildə ifadə edənlərdən artıq müdafiə ilə təmin etmirlər.

Ali Məhkəmənin mətbuat azadlığını genişləndirən iki qərarı

1925-ci ildə bir məhkəmə işində fərdlərin özünüifadə azadlığını müdafiə etmək üçün konstitusional prinsip kimi 1-ci Əlavədən istifadə edilməsi bu müddəanın gücünü xeyli artırdı. Həmin məhkəmə işi kommunist Bençamin Qitlou ilə bağlı idi; o, sosializm ideyaları və tətilərdən istifadəni dəstəkləyən bir pamflet nəşr etmiş və yaymışdı. Nyu-York ştatı Bençamin Qitlounu dövlət çevrilişinə təhrikdə, bunu yasaqlayan ştat qanununu pozmaqda ittiham edirdi. Ali Məhkəmə Qitlouya qarşı ittihamı müdafiə etsə də, belə bir qərar çıxardı ki, 1-ci Əlavədə nəzərdə tutulan söz və mətbuat azadlıqları əsas fərdi azadlıqlar sırasındadır və bu hüquqlar nə ştat, nə də milli hökumət tərəfindən məhdudlaşdırıla bilməz.

Məhkəmə, həmçinin, 1868-ci ildə ratifikasiya edilmiş 14-cü Əlavədən sitat gətirərək bildirdi ki, *«heç bir ştat & Birləşmiş Ştatların vətəndaşlarının imtiyaz və güzəştlərini məhdudlaşdırmamalıdır, heç bir ştat heç bir şəxsi lazımi hüquqi prosedur olmadan həyatdan, azadlıqdan və əmlakdan məhrum etməməli və öz yurisdiksiyası çərçivəsində heç bir şəxsin qanunla bərabər şəkildə qorunmaq hüququnu inkar etməməlidir»*.

Məhkəmə əsaslandırdı ki, bu əlavənin müəllifləri milli hökumətlə bərabər ştatların da ən mühüm fərdi azadlıqlara hörmət göstərməyə borclu olduqlarını nəzərdə tutmuşlar və söz, mətbuat azadlıqları da ən başlıca azadlıqlardandır. Beləliklə də Hüquqlar Haqqında Billin təmin etdiyi müdafiələri ştat hakimiyyəti ilə qarşı-qarşıya gələn insanlara şamil edə bilmək üçün 14-cü Əlavənin müddəalarından qanuni vasitə kimi istifadə olunması prosesi başlandı. Ali Məhkəmənin ştatların Hüquqlar Haqqında Billin müd-

dəalarına tabe edilmədiyini bildirən 1833-cü il qərarını səmərəli şəkildə aradan qaldıran Qitlou qərarı bundan sonra 40 il davam edəcək yeni bir tendensiyanın əsasını qoydu: bu dövrdə ABŞ Konstitusiyasına edilmiş ilk 10 əlavənin digər müddələrinin də əhəmiyyəti, yeri gəldikcə, önə çıxarıla-caq və ştat, eləcə də federal hökumət müdaxilələrinə qarşı fərdlərin müdafiə olunmasında onlardan istifadə edilə-cəkdi. Bu tendensiya özünüifadə azad-lığının yerli səviyyədə də möhkəmlən-məsinə səbəb oldu.

İki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə azad mətbuata dair ən mühüm məhkəmə qərarı bəlkə də 1931-ci ildə, o zaman qalmaqallı qəzet kimi tanınan «Saturday Press» qəzetinin nəsrini ştatın dayandırmaq hüququ ilə bağlı məhkəmə işində çıxarılan qərar olmuşdur. Qəzetin nəşiri C.M.

rar çıxardı ki, xüsusilə çirkin niyyətli, qərəzli və böhtançı materialların dərcinə görə kiminsə cəzalandırılması bəzi hallarda mümkün olsa da, mübahisəli məqaləni dərc etməməsi üçün qəzetin qabaqcadan bağlanılması yalnız milli təhlükəsizlik məsələləri kimi çox ciddi səbəblərin mövcud olmasını tələb edir. Bu apellyasiyanın «Saturday Press» tərəfindən maliyyələşdirilməsinə kömək edən çikaqolu nəşir Robert P. MakKormik həmin məhkəmə prosesində Çarlz Evans Hyusun sədrlik etdiyi çoxluğun rəyinin «tarixə azad düşüncənin ən böyük qələbələrindən biri kimi düşəcəyini» bəyan etmişdi.

İctimai xadimlər və böhtan qanunu

Near 1920-ci illərin ən qatı irqçi çağırışlarını dilə gətirmişdi. Minnesota ştatının qanunverici orqanı 1925-ci ildə «vulqar, əxlaqsız və ya pis niyyətli» və yaxud, «qərəzli, qalmaqallı və insanları nüfuzdan salan» istənilən nəşrin bağlanmasına icazə verən «İctimai asayişin pozulması hallarının azaldılması haqqında» qanun qəbul etdi. Qanun qüvvəyə mindikdən dərhal sonra ştat hakimi «Saturday Press»-in nəsrini dayandırdı. Apellyasiya zamanı ABŞ Ali Məhkəməsi dörd səsə qarşı beş səsle İngiltərə ümumi hüququna əsaslanan və Qurucu Atalar tərəfindən qəbul edilən konstitusional müdafiə sahəsində tarixi amerikan mövqeyinə istinad edərək bəyan etdi ki, mətbuata «qabaqcadan (heç bir) məhdudiyyət qoyula bilməz». Məhkəmə belə bir qə-

20-ci yüzillikdə ABŞ-da mətbuat azadlığının genişlənməsinin ən vacib ünsürü Ali Məhkəmənin 1960, 1970 və 1980-ci illərdə araşdırdığı bir neçə maraqlı prosesdə formalaşdırılan «ictimai xadim doktrinası»dır. Bu doktrinanın mayasını təşkil edən əsas prinsip ondan ibarətdir ki, adi vətəndaşın, yəni məşhur olmayan və adı cəmiyyətdə geniş tanınmayan insanın tanınmış ictimai xadimlə müqayisədə mətbuatın tənqidindən daha çox müdafiə olunmaq hüququ var. İctimai xadim isə haqqında mətbuatda dərc olunan çaşdırıcı və tənqidi şərhlər – hətta həmin şərhlər haqsız və saxta olsa belə – onları dərc edəninin həqiqətən qərəzli məqsədlə bu işi gördüyünü sübut edəndək dözümlü göstərməlidir. Bu məqsəd üçün «qərəzli» ifadəsinin mənası curnalistin, redaktorun və

veriliş hazırlayanın materialın dərci zamanı onun saxta olduğunu bilməsi kimi müəyyən edilir.

«Qərəzli» ifadəsi həmçinin müəllifin, redaktorun, veriliş hazırlayanın materialın doğru və ya saxta olduğuna laqeyd münasibət bəsləyərək dərc etdiyi hallara da şamil edilə bilər.

«İctimai xadim doktrinası»na əsasən aparılan məhkəmə işlərinin əksəriyyəti əslində ona böhtan atıldığını və rüsvay olunduğunu iddia edən şəxslərin məhkəmə tərəfindən ictimai xadim kimi müəyyən edilib-edilməməsindən asılı olur. İctimai xadim olduğu güman edilən şəxsin ona böhtan atıldığını sübut etməsi son dərəcə çətinidir.

«İctimai xadim doktrinası»-nı ən yaxşı xarakterizə edən məhkəmə işi bəlkə də vətəndaş hüquqları lideri Martin Lüter Kinqin məhkəməsinə kömək etmək istəyən bir qrupun 1960-cı illərin əvvəllərində qəzetə verdiyi elanla bağlı məhkəmə işidir. Elan belə bir faktı əks etdirirdi ki, Montqomeri, Alabama ştatları da daxil olmaqla, cənubun hər yerində yerli hüquq-mühafizə orqanlarının rəsmiləri tərəfindən Kinqə qarşı kobudluq edilmişdir.

Montqomeri şəhərinin polis rəisi L.B. Sallivan «Nyu-York Tayms» qəzetinə qarşı böhtan iddiası qaldırdı və bildirdi ki, elanın məzmununda cəmiyyətdə onun haqqında mənfi fikir formalaşdırma bilən şişirdilmiş bəyanatlar və doğru olmayan faktlar mövcuddur. Məhkəmə öz qərarında belə müəyyən etdi ki, «Nyu-York Tayms» elanda qərəzli deyil, sadəcə, yanlış faktlara yol verib və Sallivan ictimai xadim olduğu üçün qəzetdən ona vurulan zərərgə görə heç bir təzminat almayacaq. 20 il sonra ictimai xadimə qarşı böhtanın mümkünlüyü barədə Ali Məhkəməyə bir daha müraciət olundu.

Tanınmış mühafizəkar nazir Cerri Falvel açıq-saçıq seksual yönümlü curnallardan birində bir elanın parodiya obyektinə çevrilmişdi. Həmin elanda nazir haqqında verilən faktlar doğrudan da yalan idi. Buna görə də Falvel nüfuzuna böyük zərər dəydiyini iddia edirdi. Lakin məhkəmə məsələni curnalın xeyrinə həll etdi və bildirdi ki, mətbuat azadlığı karikaturaçılara və ictimai xadimlərin karikaturalarını çəkənlərə geniş müstəqillik verir.

Müdafiə ierarxiyası

Uzun illər ərzində söz və mətbuat azadlığı ilə bağlı çıxarıqları çoxsaylı qərarlarında Amerika məhkəmələri digər ifadə tipləri ilə müqayisədə siyasi xarakterli fikirləri daha böyük müdafiə ilə təmin etmişlər. Bu, heç də təəccüblü deyil, çünki Amerika demokratiyası bir çox cəhətdən Britaniyanın 18-ci əsrin sonlarında Şimali Amerika üzərində idarəçilik praktikasının siyasi tənqidinin övlədidir. Buna görə də məhkəmə araşdırmalarının bu qədər çox qisminin siyasi özünüifadə məsələləri ilə bağlı olması heç də təsadüfi deyil. Əgər siyasi özünüifadə məsələləri məhkəmələrin prioritet araşdırma mövzusu idisə, onda ierarxiyanın aşağı pillələrində özünüifadənin hansı formaları dayanırdı?

Məhkəmənin az diqqət ayırdığı özünüifadə məsələlərindən biri kommersiya xarakterli çıxışlardır. Ali Məhkəmə birmənalı müəyyən etmişdir ki, reklamlar yalnız həqiqətə uyğun olduğu təqdirdə 1-ci Əlavə ilə müdafiə olunur. Beləliklə, siyasi nitqdə dözümlə birlən şişirdici və ya xırda faktiki səhvlərə, məsələn, dış məcunu və yaxud idman alətlərinin satışı üçün istehsal edilən kommersiya xarakterli televiziya reklamında yol verilərsə, onların hüquqi müdafiəsinə icazə verilmir. Bu, qismən ona görə belədir ki, siyasi iddialardan fərqli olaraq, kommersiya iddialarını yoxlamaq daha asandır. Bundan əlavə, ümumiyyətlə, Amerika məhkəmələri belə hesab edir ki, mal və xidmətlərin satışından mənfəət götürmək ehtirası dövlət tənzimlənməsinin doğura biləcəyi istənilən «soyuq duş» effektini üstələyir.

Hüquqi müdafiənin bundan da aşağı səviyyəsi ilə təmin edilən özünüifadə forması ədəbsizlikdir. 1957-ci ildə «Rot ABŞ-a qarşı» məhkəmə işində Ali Məhkəmə ədəbsizlik və pornoqrafiyanı «tamamilə heç bir sosial əhəmiyyət daşımayan» və beləliklə də müdafiə olunmayan özünüifadə forması hesab etmişdir. Ədəbsizliklə bağlı problem daha çox onun müəyyənləşdirilməsi məsələsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bir şəxs üçün ədəbsiz sayılan şey digər şəxsin sənət əsəri ideyası ola bilər. Bəziləri üçün Ceyms Coysun «Uiliss» əsəri ifrat ədəbsizlik nümunəsidir, lakin ədəbiyyat intellektualları arasında aparılan rəy sorğusu-

na görə, bu əsər 20-ci yüzillikdə ingilis dilində yazılan ən möhtəşəm ədəbi əsər kimi dəyərləndirilmişdir.

Hakim Potter Stüart 60-cı illərin ortalarında aparılan bir məhkəmə işində bütün amerikalılar qarşısında etiraf etmişdi ki, o, ədəbsizliyi müəyyən etmək iqtidarında deyil. Sonra isə əlavə etmişdi: «Mən onu yalnız gözümlə gördüyüm zaman anlayıram».

Çox təəssüf ki, Stüartın zarafatına dediyi bu sözlər incəsənət əsərlərinin qiymətləndirilməsi üçün effektiv qanuni standartlar təklif etmir.

1973-cü ildə Ali Məhkəmə ədəbsizliyi təyinetmənin üçtərəkibli meyarını müəyyənləşdirdi və özünüifadənin müəyyən formalarının aşağıdakı hallarda konstitusional müdafiədən kənarda qaldığını bildirdi:

1) yerli icma standartlarına uyğun orta statistik şəxs əsəri bütövlükdə şəhətpərəstliyə çağırış kimi qəbul edərsə;

2) əsər seksual hərəkəti «açıq-aşkar təcavüzkar» formada təsvir edərsə;

3) əsərin ciddi ədəbi, sənətkarlıq, siyasi və elmi dəyəri yoxdursa.

Bu standartların qeyri-konkretliyinə diqqət yetirildiyi təqdirdə Ali Məhkəmənin son 30 ildə mətbuatda ədəbsizlik məsələləri ilə bağlı çıxardığı qərarların aydın istiqamətə malik olmadığı heç də təəccüblü görünməməlidir. Məhkəmənin bu qətiyyətsizliyi bir çox cəhətdən Amerika cəmiyyətinin, ümumiyyətlə, özünüifadə azadlığına tam şəkildə üstünlük verən qüvvələrlə sosial konservatizm tərəfdarlarına bölündüyünü əks etdirir.

Məlumatın toplanması və 1-ci Əlavə

Dərc ediləcək və yaxud edilməyə veriləcək xəbər materiallarının toplanması prosesi də bəzi hallarda Amerika məhkəmələrinin sərhəbiyyəti olub. Ali Məhkəmənin 1972-ci ildə müəyyən etdiyi qaydaya görə, reportyorlardan öz məxfi mənbələrini məhkəməyə açmaları tələb oluna bilər. Ancaq Ali Məhkəmə 1991-ci ildə belə bir qərar da çıxarıb ki, mətbuat azadlığı ştatlara öz mənbələrinə verdiyi məxfilik vədini pozan reportyorlara qarşı məhkəmə iddiası qaldırmağı qadağan etmir. Amerika məhkəmələri ümumiyyətlə belə müəyyən ediblər ki, məhkəmə prosesləri ictimaiyyətə və mətbuat nümayəndələrinə açıq olmalıdır, buna yalnız məcburi hallarda, məsələn, müt-

təhimin ədalətli mühakimə olunmaq hüququ məhkəmənin qapalı keçirilmədiyi təqdirdə təmin edilməyəcəyi hallarda yol verilməyə bilər.

Amerika hakimlərinin qapalı məhkəmələrə bu qədər tərəddüdlü münasibət bəsləməsinə bəlkə də 16-cı və 17-ci əsrlərdə Britaniyadakı «ulduz palatası»nın özəl məhkəmə prosesləriylə bağlı tarixi yaddaş səbəb olmuşdur. Ali Məhkəmə hətta ştat hakimlərinin lazım bildikləri təqdirdə öz məhkəmə proseslərinin televiziya kameraları vasitəsilə çəkilməsinə icazə vermək hüququna malik olduqlarını müəyyən etmişdir. Ancaq müttəhimin hüququnun medianın məhkəmə prosesini işıqlandırmaq hüququndan üstün tutulduğu hallar da mövcuddur.

Məsələn, özəl həyatın müdafiəsi baxımından cinayət mühakiməsinə cəlb olunmuş azyaşlıların məhkəməsi adətən mətbuat üçün qapalı olur.

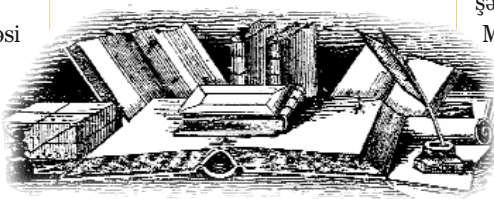
Bütün digər demokratik dövlətlər kimi, ABŞ da illər ötdükcə texnologici dəyişikliklərin onun hüquqi prinsiplərinə meydan oxuması problemiylə üzləşmişdir. Amerika məhkəmələri adətən televiziya kimi efir mediasından fərqli olaraq, qəzet kimi mətbu mediaya daha geniş müdafiə imkanları vermişdir. Belə ki, məsələn, 1960-cı illərin sonlarında Ali Məhkəmə belə bir qərar çıxarmışdır ki, «elektromagnetik spektr» bütün kommunikatorlara yer verə bilmədiyindən efir vasitəsilə kommunikasiya üçün fərdlərin tam konstitusional hüququ yoxdur. Bu rəşional izah seçkilərdə bir namizədin televiziya verdiyi bəyanata digər namizədin cavab verə bilməsi üçün ona «bərabər vaxt» ayrılması prinsipini rədd edən məhkəmə qərarlarının əsasını təşkil edirdi. Lakin son vaxtlar kabel televiziya və İnternetin geniş yayılması nəticəsində məhkəmələr tədricən elektron media vasitələrinə də çap mediası ilə eyni hüquqi imkanları tanımaqdadırlar.

«Pentaqon sənədləri»

Son əlli il ərzində Amerikada mətbuatın cəlb olunduğu ən mühüm məhkəmə işi, yəqin ki, «Pentaqon sənədləri» kimi tanınan məhkəmə prosesidir. ABŞ dövləti ilə ölkənin ən nüfuzlu qəzeti olan «Nyu-York Tayms» arasında başlanan bu mübahisə 1-ci Əlavənin bundan əvvəl də müzakirə edilən

müddəalarının gücünü bir daha üzə çıxarır və o, yaxın keçmişimizin bəlkə də ən ziddiyyətli siyasi mövzusunun – ABŞ-ın Vyetnamda müharibəyə başlamasından bəhs edir.

Bu mübahisənin kökləri 1967-ci ilə gedib çıxır. O vaxt ABŞ-ın müdafiə naziri Robert MakNamara 1945–67-ci illər ərzində ABŞ-ın Vyetnamla bağlı siyasətinin tarixçəsini tərtib etmək üçün xüsusi komissiya yaratmışdı. Xüsusi komissiyanın tərkibinə Müdafiə Nazirliyinin işçiləri ilə yanaşı, digər dövlət agentliklərinin nümayəndələri və müqavilə əsasında bir neçə müstəqil ekspert də daxil edilmişdi. Tədqiqatda yalnız sənədlərdən istifadə olunmuş və heç bir müsahibə alınma-

mişdir. 1969-cu ildə başa çatdırılan və «Pentaqon sənədləri» kimi tanınan bu hesabat 7000 səhifədən ibarət idi. Sənəd yalnız Müdafiə Nazirliyində və digər dövlət orqanlarında daxili istifadə üçün nəzərdə tutulduğundan onun cəmi 15 surəti çap olunmuşdu.

Bu nəhəng tədqiqatda müqavilə yolu ilə iştirak edənlərdən biri, «Rand Corporation» şirkətinin əməkdaşı, milli müdafiə məsələlərinə dərin bələd olan Daniel Elsberq idi və sənədin hazırlanmasında onun rolu çox da böyük olmamışdı. Qismən də «Pentaqon sənədləri»ndə oxuduqlarına əsasən Elsberqin ABŞ-ın Vyetnam siyasətinə qarşı öz şübhələri vardı.

Konqres üzvlərini bu sənədin açıqlanmasına inandırmaq üçün göstərdiyi bütün səylər boş çıxdıqdan sonra Elsberq gizli şəkildə onun surətini çıxarıb «Nyu-York Tayms» və «Vaşinqton Post» qəzetlərinin curnalistlərinə ötürmüşdü.

«Pentaqon sənədləri»ndə çox da cəddi məxfi informasiyalar mövcud olmasa da, sənədin bəzi hissələri Birləşmiş Ştatların Cənub-Şərqi Asiyada hərbi əməliyyatlara cəlb olunmamışdan həm əvvəl və həm də sonrakı dövrlərdə ABŞ-ın Vyetnamla bağlı siyasətinin

müd-

rikliyinə şübhə doğururdu.

1971-ci ildə «Nyu-York Tayms» qəzeti hesabatın iki fəslini dərc etdikdən sonra prezident Ricard Niksonun administrasiyası məhkəmədən sənədin sonrakı hissələrinin çapını dayandırmağı tələb etdi. Nyu-Yorkun federal hakimi məhkəmədəki dinləmələr tam başa çatmamış qəzetin çapını dayandırmaq haqqında hökm çıxardı. Amerika tarixində ilk dəfə olaraq ABŞ məhkəməsi yazının nəşrinə qadağa qoymaq üçün qəzetin fəaliyyətini qabaqcadan dondururdu. Bu, qabaqcadan qadağanın klassik nümunəsi idi.

Tezliklə məsələ Ali Məhkəməyə çıxarıldı. Ədliyyə Nazirliyinin prosesin qapalı keçirilməsi təklifini rədd edən Ali Məhkəmə 1971-ci il iyunun 26-da prosesin açıq şəkildə aparılmasına şərait yaratdı. Cəmi 4 gün sonra Ali Məhkəmə öz qərarını bəyan etdi.

Məhkəmənin altı üzvü (yəni çoxluq) belə bir qısa *per curiam* (heç bir rəy müəllifinin adı çəkilməməklə) rəylə razılaşıdı ki, qabaqcadan qadağa qoyulması ilə bağlı hər bir müraciət ağır konstitusional məsuliyyət daşıyır və bu baxımdan Nikson administrasiyasının müraciəti həmin məsuliyyətə cavab vermir. Məhkəmədə çoxluğu təşkil edən bu altı üzvdən heç biri ayrıca rəy yazmadığı üçün bu məhkəmə qərarının özəyini təşkil edən, hüquqşünasların və hakimlərin bəzən «parlaq xətt» hesab etdiyi fikrin müəllifini müəyyənəşdirmək çox çətinidir. Bu bərdə yalnız bir şeyi dəqiq söyləmək mümkündür ki, həmin çoxluq «Pentaqon sənədləri»ndəki informasiyaların açıqlanmasının milli təhlükəsizliyə «birbaşa, dərhal və düzəldilməsi mümkün olmayan zərər» vurulması ilə nəticələnməyəcəyinə inanmamışdır. Konstitusiyaya ekspertlərinin əksəriyyəti Ali Məhkəmənin «Pentaqon sənədləri» ilə bağlı qərarına ən yaxşı halda mətbuat azadlığının pırr qələbəsi kimi baxır.

Ali Məhkəmə yazının dərcini dayandırmaq üçün əhəmiyyətli sübut tapmadı, lakin dövlətin belə bir mövqeyini qəbul etdi ki, dərc ediləcək materialın ziyan vuracağına hiss edildiyinin sübut olunduğu təqdirdə qadağa orderi tətbiq edilə bilər.

Məhkəmə prosesi başa çatdıqdan sonra «Pentaqon sənədləri» «Nyu-York Tayms», «Vaşinqton Post» və ölkənin digər mətbu orqanlarında çap olunmağa başladı və milli təhlükə-

sizliyə heç bir zərər gətirmədi.

Hökumətin fəaliyyətinin ışıqlandırılması

Nəticə etibarı ilə ABŞ mətbuatı 1-ci Əlavənin söz və mətbuat azadlığı ilə bağlı müddəalarının siyasətçilər və cəmiyyət tərəfindən məhdudlaşdırılmasına qarşı bu müddəaların çox çəvikcəsinə meydan oxuduğunu sübut edən və «cəmiyyətin bilmək hüququ» daim ehtirasla vurğulayan bir tarixə malikdir. Bu, belə də olmalıdır, çünki azad mətbuat, hətta bəzən öz həddini aşsa belə, demokratik cəmiyyətin

yətin qorunub saxlanılmasının ən təsirli vasitəsidir. Tomas Cefferson belə mətbuatı azadlığın qarantı hesab edirdi və hökumətin fəaliyyətinə daim işıq sala biləcək faydalı tənqiddə nail ola bilmək üçün, hətta onun şiltaqlıqlarına dözülməsini arzulayırdı.

Demokratik cəmiyyətlərin heç də hamısı Birləşmiş Ştatlar qədər mətbuatın tam sərbəstliyinə can atmır və hətta getdikcə mətbuata daha çox azadlıq verilməsinə meyilli olan Amerika məhkəmələri də tam ifadə azadlığını ardıcıl surətdə müdafiə etməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, bu yazının əvvəlindəki əsas prin-

sipi bir daha xatırladaq: bir ölkənin həqiqətən demokratik hesab edilməsi üçün o, ideyaların ifadəçisi olan medianı əhəmiyyətli müdafiə ilə təmin etməyə hazır olmalıdır. Amerikanın mətbuat tarixçəsi bu baxımdan tamamilə mükəmməl olmasa da, hakim Oliver Uendel Holmsun 1919-cu ildə konstitusional nəzəriyyədə amerikan «eksperimenti» kimi xarakterizə etdiyi möhkəm tendensiya mətbuatda ideyaların azad şəkildə ifadə olunmasının davamlı olaraq xeyrinə işləmişdir. ■

DEMOKRATIYA

məqalələri

*ABŞ Dövlət Departamentinin Beynəlxalq
Informasiya Proqramları Şöbəsi*

<http://usinfo.state.gov>

*Produced by Regional Program Office, Vienna
(Democracy Paper no.8/Azeri)*